

מחול יהודי בראי הדורות עבוננו ננאו ועונו מטוק III

המחול בקהילות היהודים

בארצות הממלכה

העותמנית ובארץ-ישראל

מאת צבי פרידהר

ירוש יהודי ספרד ופורטוגל (1492-1497)
וגירושם של יהודי איטליה בשלבים שונים
מאוחר יותר, מזרחה, הביאו לשינוי משמעותי
בחייהן של קהילות יהודי הממלכה העותמנית.

כל אחת מקבוצות המגורשים ניסתה לשמור על ייחודה הדתי והתרבותי-חברתי במסגרת הקהילתית שאליה נקלעה, ובתוך כך גם על חיי המחול עליהם היתה אמונה בארצות מוצאה. ואם עלה הדבר בידה, אף לכפות את מנהגיה על יתר אנשי הקהילה שבקרבת התיישבה. הדוגמה הבולטת ביותר לכך היא התפתחותם של חיי המחול בקהילת ארטא (שבאפירוס ביוון), שהסעירה את הממסד הדתי של יהדות יוון, טורקיה ואיטליה, בשליש הראשון של המאה השש-עשרה.

את התיאור המפורט ביותר של המעשה אנו מוצאים בפנייתם של יהודי ארטא אל ר' דוד הכהן מקורפו (המהרד"ד, נפטר ב-1530). בידינו תמונה מלאה של ההווי הריקודי של חלק מבני קהילה זו, שעורר את המחלוקת בקהילה. לשון הפנייה אל המהרד"ד, שאין לה אחר ורע בכל הספרות הרבנית כדלקמן:

"יורנו רבינו אם ג' בתי כנסיות (קהלים) בעיר אחת תקנו תקנה בענין הריקוד עם הנשים הנשואות, משום שהדברים המכוערים שהיו עוברים בכל יום במחול, כמעט כאלו המחול היתה קובה של זנות. שהיה אומר הבחור למסדר המחול: הביא לי פלונית ואם לאו, איני מרקד. וגם כן היא היתה אומרת כן ובשבת אי [חת] אירע בלבול בתוך המחול, כי בעלה של בחורה אמר לאשתו: אל תרקדי עם פלוני! ואחר כך מצאה בעלה מרקדת עמו, ונעשה בלבול, עד שהגיע הדבר בערכאות של גויים. ובראות הקהילות הפירצה היוצאת מזה הריקוד, עמדו ותקנו ושמרו חרם גמור ברוב מנין וברוב בנין עם כל החומרות שאפשר, שלא ירקדו אלא איש עם אשתו ואב עם בתו ואם עם בנה ואח עם אחותו ותתקיים תקנה זו קרוב לשלוש שנים". (1)

מה שקומם את הממסד הדתי היו הריקודים המעורבים ובעיקר של נשים נשואות עם גברים שאינם בעליהן, שגררו פנייה לערכאות של גויים, דבר חמור כשלעצמו.

הריקודים נוהלו על ידי אישיות שכונתה "מסדר המחול". תפקידו לא הצטמצם בהדרכה וניהול של המחולות עצמן, אלא כלל גם סידור של בת זוג רצויה על פי בקשה. עבור שירותיו אלה קיבל מסדר המחול תמורה, ככל הנראה, אחרת קשה להבין את פשר האיום של ה"בחור", שאם לא תתמלא בקשתו הוא לא ירקד כלל. המקור שלפנינו מצביע גם על כך, שמפגשי המחול נערכו גם ביום השבת, דבר המעלה כמובן את שאלת הליווי המוסיקלי, עליה איננו מקבלים תשובה. השלכות מרחיקות לכת היו לאירוועי ארטא על חיי המחול בקהילות רבות באזור. (2)

כבכל קהילות ישראל, גם בקהילות הממלכה העותמנית תפשו טקסי החתונה מקום מרכזי במרקם החיים החברתיים-תרבותיים. ריקודים מריקודים שונים הביאו לא אחת את הממסד הדתי להתערב, גם לשלילה אך גם לחיוב, ברבים ממנהגי המחול. בכך היה לא מעט מן החידוש. במיוחד בא הדבר לידי ביטוי בקהילות שיוצאי ספרד, פורטוגל ואיטליה הפכו בהן למרכיב חברתי דומיננטי.

אחד המקורות הראשונים, שבהם אנו מוצאים התייחסות לחיי המחול בעיר קושטא, הוא

תשובתו של ר' בנימין הלוי (נפטר 1540) רבה הרומניוטי (הרומאי) של הקהילה, לפנייה של אנשי קהילת ארטא אליו, באותו עניין שהובא לעיל. בתשובתו הוא מפרט ומעלה על נס את מנהגי המחול הנהוגים בקהילתו שלו, הנוגדים את אלה של אנשי ארטא, ואלה דבריו:

"ואנו מנהגנו נודע כשערים דזמרא כולא אסירה ק' בכל כלי זמר חוץ מהבית, והכלה לא תצא אלא בחמישה [כך]: נשים ותופים, וכל כלי זמר של הישמעאלים, אפילו בבית, אסורים לנו אלא בכינור ונבל, שאין להם קול הברה. ובמחולות חרם גדול משנים רבות מימי הקדמונים מורי התורה שלא יכנס איש עם הנשים כלל. ואפילו נער בן שנים-עשרה שנה [לא] יחול במקום נשים כלל. וזאת התקנה בפרט פשטה בכל ישראל כמו כל התקנות שתקנו הגאונים בין לתושבים, בין לבאים מחוץ, אין פרץ במחול ואין יוצאת בהינומא ואין צווחה בתופים ברחובותינו". (3)

המקור שלפנינו דן במקומם של שני מרכיבים בחיי חברה זו: הנגינה והמחול. חרם מימים ימימה אסר על ריקודים מעורבים בין נשים וגברים. האיסור חל גם על נערים בני שנים-עשרה. בתקנה שלפנינו תוספת חשובה לאיסור זה: אכיפתו הן על תושבי העיר והן על הבאים אליה מבחוץ. בהחלטה לכוף תקנה זו גם על הבאים מן החוץ יש אולי יותר מרמז למצב החברתי החדש שנוצר, עם בואם של מגורשי ספרד ופורטוגל, ושל היהודים שהובאו בעל כורחם מרחבי האימפריה העותמנית ליישב את קושטא.

המקור שעמדנו עליו זה עתה נגע למעשה בשניים מהמנהגים היותר מקובלים בטקסי חתונה, שעל אודותם נרחיב מעט את הדיבור: הובלת הכלה לבית חתנה ביום החתונה והנגינה בטקסי החתונה השונים. על נושאים אלה יש בידינו מקור חשוב - כתביו של ר' חיים בנבנשת (1603-1675). כך למשל על דברי הטור, "מצווה לשמח חתן וכלה ולרקד בפניהם", (4) מביא הוא את מנהג עירו קושטא:

"וימנהג פשוט להביא מנגנים בתוף ובכינור מינים ועוגב לשמח חתן וכלה, וראיתי העם נוהגים עכשיו בקושטא, כשיש שם אבל תוך שנה קרוב לחתן ולכלה שאין מביאים מנגנים ויראה שאין להם סמך והיאך ידחו שמחת חתן וכלה מפני האבל? מעבירין את המת מלפני הכלה ועל זה סמכתי בחופת בני הי"י (ה') ישמרהו) שמתה אמו תמ"ה ונשא אשה תוך שנתה והבאתי מנגנים". (5)

במקור אחר, הדין בנישואי אלמן לבתולה, מובאים שורה שלמה של מנהגי מחול שנהוגים היו בטקסי החתונה. נאמר שם:

"אלמן הנושא בתולה וקרובי הכלה רוצים להוליד הכלה מבית אביה לבית בעלה בתוף וכינור, כמשפט הבנות הבתולות, והבעל מוחה וטוען שירבו בשמחה בבית אביה, אבל בצאתה מבית אביה, הרי היא ברשותו והוא אינו רוצה להרבות בשמחה מפני שהוא אלמן, כיוון שמנהג בנות הארץ הבתולות הנישאות לצאת מבית אביהם בתופים ובכינורות אין הבעל יכול לעכב". (6)

תשובה דומה ניתנה בעיר תירייה שליד איזמיר. שם הכריח הרב חיים בנבנשת את האלמן הסרבן לערוך ולקיים ככתבם את כל מנהגי הטקס. וזה לשון הדברים:

"דכיוון דמנהג העיר לצאת בתופים ובמחולות עולה עמו ואינה יורדת ה"ה ג"כ (הדא הוא גם כן) אם מנהג העיר לרקד ולטפח בתופים ובמחולות בעת הנישואין ובליל ראשון שמייחדים החתן והכלה בבית הבעל, אם קרובי הכלה רוצים שיעשו לה כמשפט הבנות דכיפין [כופים] לבעל ואפילו בביתו". (7)

מקום מיוחד תפשו טקסי "שבת החתונה", היא השבת שלפני יום הנישואים. ביצועה של המצווה לשמח חתן וכלה בשבת זו כלל מחולות ונגינה, בין היתר של מנגנים שלא מבני-ברית, ואף גרם להקמת חבורות מנגנים ומחוללים יהודים, שלקחו על עצמם לבצע את המצווה. למרות כל ההתראות מצד הרבנים על חילול השבת שעלול להיגרם, הם לא יכלו לתופעה ופתרו עצמם במקרים רבים בנוסחה: "הנח להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגים, ואל יהיו מזידים".

יוצאת דופן במנהגיה היתה חבורת המנגנים והמחוללים היהודים, שקמה בקהילת איזמיר במאה השמונה-עשרה. חבורה זו, שכונתה בשם "דנסייה", שמה לה למטרה

לקיים את מצוות "שבת חתונה". חברה היו באים ב"שבת חתונה", לנגן, לשורר ולרקד בפני חתנים וכלות. רבניה של קהילת איזמיר, כשנדרשו לתופעה זו במאה התשע-עשרה, היו חלוקים בדעותיהם. הרב נסים אברהם אשכנזי (1789-1860) קבע, שבני החבורות האלה היו "אנשי אמת יראה אלהים", שעשו מעשיהם שלא על מנת לקבל פרס. בסוף תשובתו אומר הרב:

"דאף דהוי לכאורה מצוה הבאה בעבירה, שהרי השמעת קול אסורה כנודע ועכ"ז [ועל כל זה], כדי לקיים מצווה גדולה של שמחת חתן וכלה היתירו". (8)

שופתו לרבנות, הרב חיים פלאגיי (1788-1869), לעומת זאת, שהתנגד לתופעה ואף שאף לבטלה, ניסה לברר את מקורה ואגב אורחא תיאר את דרך פעולתן של החבורות:

"באים אנשים מיוחדים מד"ק [מדקהילת קודש] אדנסייה יב"ץ [יכון בצדק] ומניחים לפניהם עריבה גדולה של נחשת ומכים עליה בכפות-עץ להשמיע קול שיר...". (9)

לא נדון כאן גם במקור השם "דנסייה", עליו עמדתי בהרחבה במאמר מיוחד. (10)

חיי המחול בקהילות יהודי ארץ-ישראל

בבואנו לסקור את חיי המחול שהתוו בקהילות יהודי ארץ-ישראל, בידינו מקורות

נוספים על המקורות הרבניים שהיו עד כה נר לרגלינו, והם המקורות הספרותיים הבאים: ספרות האגרות וספרות הזיכרונות.

מקור נוסף ולא אכזב הם המקובלים. באורח חייהם הונהגו מנהגים רבים, שהתנועה הריתמית ואף ריקודים של ממש התלוו עליהם.

מקדמת דנא היו מסורות מחול קיימות בין יהודי ארץ-ישראל, במיוחד אצל היהודים המסתערים יושבי הארץ, בהם נטלו חלק גם אחיהם יושבי הארץ מסביב. המקום המרכזי להתכנסותם בארץ היה קברו של ר' שמעון בר יוחאי שבמירון בל"ג בעומר.

ריקודי חסידים בהילולת ל"ג בעומר במירון

בין מנהגי המסתערים היו ה"זייראות" ליד קברי קדושים, "טקסי ההדלקה" וה"חלאקה", שלא היו מקובלים על דעת חכמי המקובלים, והם אף ניסו לבטלם, אך בסופם של דברים אומצו על-ידם. מהם עברו מסורות אלה לממשיכי דרכם, החסידים. מגוון הריקודים בחגיגות ל"ג בעומר, בהדלקות המרכזיות שקיבלו מהלכים בארץ, הוא רחב, החל בריקודים המזרחיים, כגון הדבקות ואף ריקודי החרבות, ועד לריקודיהם של החסידים, שתקצר היריעה מהכילם. (11)

נוסף להילולות ל"ג בעומר, תפש הריקוד מקום נכבד ביותר בקרב חבורות המקובלים. בין נוהגיהם שהועלו על הכתב ונשלחו לקהילות ישראל, בצירוף בקשה לנהוג כמוהם, מוצאים או שניים, המתייחסים ישירות לענייננו. בראשון או קוראים:

"יש חסידים ואנשי מעשה, שהולכין בכל מ"צ [מוצאי שבת] לשורר על חתן עם הכלה".

ובשני או קוראים:
"יש משמרה שהולכים כל ליל שמחת תורה לשורר ולזמר ולרקד בכל בה"כ [בתי הכנסת] לפני ס"ת".

המנהג הראשון התפשט בקהילות רבות גם מחוץ לארץ-ישראל. אשר לנוהג השני, יסודו באר"י הקדוש, כפי שאנו קוראים בספר "שער הכוונות" לתלמידו ר' חיים ויטאל (1543-1620), הכותב כדלקמן:

"וראיתי למורי ז"ל נזהר מאוד בדבר זה, להקיף אחר הסי"ת או לפניו או לאחריו ולרקד ולשורר לפניו בכל יכולתו בליל מוצאי יו"ט אחר תפילת ערבית... גם ראיתיו בליל מוצאי יו"ט שהלך לב"ה אחר והקיף זי הקפות והלך לדרכו ומצא בית הכנסת אחרת שנתאחרו בהקפות והקיף עמהם". (12)

ממנהגו זה של האר"י נולד למעשה מנהג ההקפות השניות של מוצאי יום שמחת תורה, הקיים עד היום, על ריקודיו השונים, בכל עדות ישראל.

מנהג שני שהונהג עוד בעיר איזמיר על ידי הרב חיים אבואלעפיה, (1660-1744), היה חגיגות שמחת בית השואבה. בתקנה שקבע הרב לבני קהילתו אנו קוראים:

"תיקנתי להם, שביליות חש"מ [חולו של מועד] של סוכות שיעשו שמחת בית השואבה זכר למקד[ש] וידליקו נרות רבות בבתי הכנסת וינגנו כמו שתי שעות פזמונים וירקדו זקנים ואנשי מעשה כאשר היו עושין במקדש...". (13)

בעלות ר' חיים אבואלעפיה עם משפחתו ותלמידיו לארץ בשנת 1740, לחידוש היישוב היהודי בטבריה, הגיעה מסורת חדשה זו לרבות מהקהילות בארץ.

עדויות להתקבלותו של מנהג זה בארץ ישנן כבר משנת 1742. על חגיגה זו, כפי שבוצעה בבית

הכנסת "בית-אל" של מקובלי ירושלים, אנו קוראים בקובץ מנהגי בית כנסת זה כדלקמן:

"עושים זכר לשמחת בית השואבה בלילות מליל א' הה"מ [חול המועד] עד ז' ולא עד בכלל, חוץ מליל ש"ק [שבת קודש], משוררים בפיוטים ושירים ותשבחות וזקנים ואנשי מעשה קמים ומרקדים שנים שנים ומרקדים ואבוקות בידיהם, ומאריכין כמו שעה בשמחה ואומרים שיר המעלות וקדיש". (14)

הגיעו הדברים עד לכך, שבמאה התשע-עשרה, בבית הכנסת "קהל ציון" שבעיר העתיקה בירושלים, התקינו לכבוד מאורע זה מוזקה, שבשעת הריקודים התיזה מים, זכר לטקס "ניסוח המים" שבמקדש.

גם ההתיישבות הקיבוצית מראשית דרכה חידשה חג מים קדמון זה. בשנת 1925 חגגו אותו חברי עין חרוד. הם ירדו למעיין חרוד בתהלוכת לפידים וכדי מים. ילדי המשק נכנסו למערה, שאבו בכדיהם מים תוך כדי שירה, ושפכו אותם על המדורה, שהודלקה לפני המערה, והחברים רקדו סביבה. קיבוצים שונים שילבו מוטיבים אלה, של אש ומים, בחגיגות האסיף שלהם, וכן שילבו ריקודים שונים גם מרפרטואר ריקודי העם החדשים.

מקום מרכזי בחיי היישוב היהודי בארץ-ישראל תפשו כבכל עדות ישראל הריקודים בטקסי החתונה. אלה זכו משילובם של מנהגי מחול מהמגוון הרחב של עדות ישראל שבאו ונתקבצו

- מקדם ומים ד'**, חיפה 1991, עמ' 287-291
- (11) ראה בנדון צ. פרידהבר, "הילולות ל"ג בעומר בארץ-ישראל: התפתחותן והריקודים הנלווים אליהן", בתוך: **מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה**, י-ם תשנ"א, עמ' 181-188
- (12) ר' חיים ויטאל, שער הכוונות, שמחת תורה, י-ם 1902, עמ' קי"ד
- (13) תקנה כ"ה מתקנות ר' חיים אבואלעפיה, בתוך: **חיים וחסד לרי יצחק נסים ו' גיאמיל**, איזמיר תצ"ז (1737)
- (14) ר' שלום שרעבי, מנהגי הקי"ק בית אל יכב"ץ, בתוך: **דברי שלום**, י-ם 1883, ס"י צ"ב; ראה גם מאמרי, "לחידושן של חגיגות שמחת בית השואבה וריקודיהן", בתוך: **סיני**, י-ם תשי"ן, עמ' מ"ו-נ"ב
- (15) צ. פרידהבר, "המחול ביישוב היהודי בירושלים לפני מלחמת-העולם הראשונה", בתוך: **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי**, י"א-י"ב, י-ם תשי"ן, עמ' 139-151; הנ"ל:
- "טקסי-החתונה ביישוב היהודי בארץ ישראל בימי העלייה הראשונה והשנייה", שם, י"ג-י"ד, י-ם תשנ"ב, עמ' 389-411

הערות

- (1) ר' דוד הכהן שו"ת מהרד"ך, קושטא רצ"ז (1537), בית י"ד
- (2) ראה בנדון: "חיי המחול בקהילת היהודים בארטא בראי ספרות השאלות ותשובות", בתוך: **תרבות יהדות ספרד, ספר הקונגרס הבינלאומי הראשון**, ת"א 1994, עמ' 183-189
- (3) אליהו הלוי, שו"ת זקן אהרן, קושטא תצ"ד (1734), ס"י קי"ז
- (4) ראה הערה 8 שבחלקו הראשון של המאמר, מחול בישראל (3), עמ' 53
- (5) ר' חיים בנבנשת, כנסת הגדולה, לעמברג תרכ"א (1861) אע"ה ס"י ס"ה
- (6) שם, ס"י ס"ד
- (7) שם, שם
- (8) ר' נ"א אשכנזי, שו"ת מעשה אברהם, איזמיר תרי"ט (1859), חלק א' ס"י מ"ט
- (9) ר' חי פלאגי, שו"ת לב חיים, חלק ב', איזמיר תקפ"ג (1823), או"ח ס"י ט', עמ' י"ב
- (10) צ. פרידהבר, "מנגנים ורקדנים יהודים בשבת-חתונה בקהילת איזמיר", בתוך:

בארץ. ספרות הזיכרונות, בה העלו תושבי הארץ את החוויות שחוו בחתונותיהם האישיות והמשפחתיות, היא מקור בלתי נדלה של תיאור מחולות אלה. החל מריקודי החתונה של קבוצות חרדיות וחסידיות למיניהן, של בני עדות אשכנז, בני העליות החלוציות של אנשי מושבות יהודה והגליל ועד לראשיתה של ההתיישבות הקיבוצית. לא היה טקס מטקסי החתונה, מחתימת ה"תנאים" ועד לחופה ושבעת ימי המשתה, שריקודיו לא נסקרו בספרות זו. תקצר היריעה מהכיל את כל מנהגי המחול הללו, ויש לאל ידי רק להפנות את המתעניינים לשניים ממאמרי, שבהם ריכזתי את רובם. (15)

לסיכום סדרת המאמרים בנושא "המחול ביהדות בראי הדורות" אוכל לומר רק זאת, שנגענו באפס קצהו של המחול בעם ישראל לדורותיו, עדותיו וקהילותיו.

ראשית המחול האמנותי בארץ ישראל 1920-1964

מאת: רות אשל

"כתיבתה של אשל מצטיינת בתמציתיות ובנגייעה ברורה בשורשי הדברים" - צבי גורן, "על המשמר".

"אנציקלופדיה זוטא שיש בה לא מעט מידע מאלף" - חזי לוסקי ז"ל, "העיר". "חיינו לספר זה בכיליון עיניים" - שלום חרמון ז"ל, המפקח על המחול במשרד החינוך ותרבות.

"אני מקוה שאינך רואה בספר זה סוף וכי עוד ידך נטויה... לרקוד עם החלום מוסר מידע מקיף, מן הראוי שספר זה ישמש חומר לימוד בסיסי לכל בתי הספר למחול" - פרופ' חסיה לוי-ארגון

להזמנות: רות אשל, ת.ד. 820 הוד הכרמל חיפה 34987, טל. 04-246093 המחיר: 45 ש"ח כולל משלוח

שלם עבור 3 חוברות

וקבל 4

בישראל

58 ש"ח ואתה מנוי

צלצל: 04-344051

אולפן למחול מטה אשר

מנהלת אומנותית - יהודית ארגון
מרכזת מגמת מחול לבגרות - אילנה ליבן
מרכזת סדנה - גיני סולאן
רכז חינוך איזורי - ד"ר אברהם רוזנקיאר
קבוץ געתון, ד.ג. מעלה הגליל 25130
טל. 04-9858437, פקס. 04-9859852

המקצועות הנלמדים וצוות המורים

- באלט קלאסי
- מחול מודרני
- מחול ג'אז
- קומפוזיציה
- תנועה
- כתב תנועה
- רפרטואר
- פארנקרייז
- מוסיקה
- תולדות המחול
- אמנות פלסטית

באולפן לומדים ילדים מכיתה א' ומעלה, וכן קיימת מגמת בגרות במסגרת האולפן פועלת סדנת מחול במשך כל ימות השבוע כהכנה לריקוד מקצועי. מתקבלים תלמידים לסדנת המחול לשנתיים, או שלוש לאחר לימוד קודם במחול. מזכירת האולפן: נורית לשז, אם בית: גלית אבשלום